

EMOCINĖ MENO KŪRINIO STRUKTŪRA

(Ženklų sistemų panaudojimas emocinei informacijai perduoti)

Meno teorijoje emocinis meno kūrinio komponentas dažnai suprantamas kaip savotiškas atsitiktinis jo akompanimentas arba tik kaip kūrinio sukeliama reakcija. Tuo atveju, kai kalbama apie galimybę išreikšti emocijas, paprastai apsiribojama teiginiais apie meno emocingumą, jausmų ir minčių, jausmų ir vaizdų vienybę ir pan.

Tačiau elementari tyrimo logika reikalauja pirmiau aprašyti tokių vienybių sudėtinės dalis, jų funkcijas, analizuoti jų struktūrą, kad nebūtų sintezuojami visiškai atsitiktiniai elementai.

Pasinaudodami ženklų teorijos išvadomis, šiame straipsnyje pabandydysime išsiaiškinti kai kurias emocinių meno kūrinio struktūrų organizavimo sąlygas.

1. Lingvistai ir logikai kalbos, kaip vienos iš svarbiausių komunikacijos priemonių, emocinius komponentus paprastai priešpastato komunikaciniams, traktuodami juos kaip subjekto reakcijas į ženklo poveikį¹.

Paralingvistika ir kinesika², priešingai, laiko kalbą *įvairiausių* informacijos rūšių perdavimo priemone. Kiekvienas kalbos struktūroje pastebimas fizinis parametras, jų požiūriu, gali būti (ir paprastai būna) naudojamas komunikacijai: „Lingvistinis kodas — tik vienas iš keleto kodų“, „artikuliuota kalba — tik vienas iš komunikacijos modusų, neatskiriamai susijungusių į vieną visetą drauge su daugeliu kitų panašių modusų“³.

¹ Ю. Д. Апресян, Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики, «Проблемы структурной лингвистики», М., 1963, стр. 106; О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1966, стр. 200, 201.

² Paralingvistika (παρά—apie)—teorija, kuri tiria kalbinę komunikaciją lydintįs informatyvinis reiškinius; kinesika — teorija, pagal lingvistinius modelius apibūdinanti kūno judesių, mimikos ir pantomimos komunikatyvinę funkciją.

³ Д. Х. Хаймс, Общение как этнолингвистическая проблема (Основные направления в американской лингвистике), «Вопросы языкознания», 1965, № 2, стр. 103.

Lingvistai ir logikai apsiriboja sąmoninga kalbine komunikacija, paralingvistai ir kinesikai — neskiria sąmoningos komunikacijos ne tik nuo nesąmoningos, bet ir apskritai nuo pažinimo. Pastarieji paprastai lingvistinę semiotiką tapatina su medicinine, tvirtindami, kad siunčiantis informaciją gali neturėti nė mažiausio supratimo apie tai, kaip interpretuojama jo informatyvi elgsena. Pakanka, kad priimantysis (recipientas) pajėgia diferencijuoti tos elgsenos elementus ir priimti reikalingą informaciją. „Gydytojas klinicistas pagal rankų drebėjimo tipą arba pagal tai, kaip nutrūksta jo (paciento.— K. S.) kvėpavimas, gali suprasti jo ligą, nustatyti diagnozę geriau, negu pagal tuos ligos simptomus, kuriuos nusako pats pacientas“⁴.

Abu požiūriai nepatenkina semiotikos (ženklų teorijos) ir bendrosios komunikacijos teorijos (komunikologijos): lingvistinis ir loginis požiūris per daug siauras, paralingvistinis — nepakankamai apibrėžtas.

2. Komunikaciniai aktai gali būti sąmoningi ir nesąmoningi. Sąmoningos komunikacijos priemonės yra *ženklų sistemos*, nesąmoninga komunikacija apsiriboja *signalais* (t. y. dirgikliais be įsisąmoninamos prasmės), o priešasčių pažinimo aktai remiasi *simptomais, požymiais* (tai sudaro medicininės semiotikos objektą).

Jei tarsime, kad emocinė komunikacija yra nesąmoninga, tai turėsime sutikti, jog ją galima perduoti tik su signalų (o ne ženklų) pagalba, ir teoriją, kuri užsiims tokių objektų aprašymu, reikės vadinti signalų teorija. Nesąmoninga komunikacija yra tokia, kai siuntėjas (adresantas) nežino, kad jis tam tikrą informaciją perduoda, o adresatas nežino, kad priima, nors ją ir panaudoja savo elgsenos valdyje. Daug dažnesnė visuomenėje yra nesąmoningo siuntimo ir sąmoningo priėmimo arba sąmoningo siuntimo ir nesąmoningo priėmimo komunikacija. Emocinės informacijos perdavimas ir priėmimas su ženklų sistemos pagalba sudaro nepilnai įsisąmoninamą komunikatyvinį ryšį: siuntėjas nesuvokia visos perduodamos informacijos, adresatas — visos priimamos. Tokiai ženklų sistemose akumuliuojamai informacijai perduoti ir priimti reikalingi sąmoningi ir nesąmoningi ženklų organizavimo ir jų dekodavimo (iššifravimo, prasmės atskleidimo) mechanizmai. Emocinei informacijai perduoti ir priimti panaudojami specifiniai emociniai mechanizmai. Jie, aišku, tiesiogiai sąmonės nevaldomi. Bet tai nereiškia, kad jie visiškai neprieinami sąmonės kontrolei. Tokios kontrolės galimybė ir leidžia ženkl-

⁴ Т. М. Николаева, Б. А. Успенский, О новых работах по паралингвистике, «Вопросы языкознания», 1965, № 6, стр. 118.

lų sistemas panaudoti emocinei informacijai perduoti. Antra vertus, sąmoningas emocinių mechanizmų valdymas susijęs su ženklų sistemų panaudojimu.

3. Bet kokio valdymo sąlyga — valdančiųjų struktūrų suderinimas su valdomosiomis. Sakysime, iš charakteringos gestikuliacijos, kalbos aritmijos, tempo ir tembro, ekspresyvių judesių nustatome, kad žmogus yra labai susijaudinęs. Išraiška, kuri duoda pamatą spręsti apie pergyvenimą, nėra ženklų sistema. Bet kada susijaudinimą imituojantis aktorius prisiderina prie daugiau ar mažiau stereotipinės pergyvenimo dinamikos ir konstruoja naujas išraiškos elementų struktūras, tai jis operuoja ženklų sistemomis. Tos sistemos organizuojamos pagal sąmoningai numatomus tikslus. (Pavyzdžiui, šiuo atveju aktorius nori sukelti tam tikrą žiūrovų pergyvenimą.) Informacijos perdavimas siuntėjo nuožiūra gali būti nutrauktas ir vėl atnaujintas arba net žymiu mastu pakartotas. Tačiau tų ženklų sistemų organizavimas drauge yra ir nesąmoningas — tiek, kiek išraiškos elementai jose jungiami automatiškai (pagal įgūdžius, įpročius, pavyzdžius), kiek išraiškos kitimo dinamika klauso emocinių procesų dinamikos. N. Žinkinas knygoje „Kalbos mechanizmai“ emocinių mechanizmų kontrolę nusako kaip „pagal norą nevaldomos sistemos valdymą pagal norą“⁵. Tai *ne tiesioginis* valdymas, išraiškos elementų organizavimas pagal logiškai apibrėžiamas reikšmes (tokiu būdu organizuotos struktūros neperduotų tos informacijos, kuri lieka už sąmonės slenksčio), bet valdymas, tarpininkaujant vaizduotei.

Emocinė komunikacija su ženklų ir jų sistemų pagalba nėra situacinė: ji visada daugiau ar mažiau atitrūkusi nuo realaus pergyvenimo, patiriamo komunikacijos metu. (Situacinei emocinei komunikacijai, kaip nesąmoningai komunikacijai, ženklai nereikalingi.) Realią situaciją siuntėjas „nustelbia“ savo nuožiūra valdoma įsivaizduota situacija, o per ją mąstymui paklūsta ir emociniai procesai.

4. Aišku, įsivaizduotų situacijų sukeltos emocijos nėra absoliučiai ekvivalentiškos natūralių situacijų sukeltoms emocijoms. Bet emocinei komunikacijai to ir nereikia. Galime net pasakyti: priėmėjas dėl to ir *nevengia* emocinės komunikacijos, kad ji neturi kai kurių situacinės emocijos ypatybių — išgalvotos situacijos sukeltos emocijos nėra nei tokios sunkios, slegiančios, kokios būna neigiamos situacinės emocijos, nei betarpiškai stimuliuojančios veikti. Jos yra vertinamojo pobūdžio, nes čia niekada neužmirštamas įsivaizduotos situacijos fiktyvumas.

⁵ Н. И. Жинкин, *Механизмы речи*, М., 1958, стр. 329.

To fiktyvumo nepaisė tik garsusis M. Servanteso idalgas, ir už tai, kaip žinia, jam teko smarkiai nukentėti.

Jau XVIII a. prancūzų švietėjas Ž. B. Diubo yra nurodęs, kad imitacijų sukeltos emocijos žymiai skiriasi nuo pačių objektų sužadinamų emocijų. Pergyvenimai, kuriuos sukelia daiktų kopijos, jo manymu, yra tik aistrų kopijos⁶. Ši idėja nebuvo giliau išvystyta nei meno teoretikų, nei psichologų⁷, nors mintis apie imitacijos sužadinamų aistrų dirbtinumą palietė principinį meno teorijos klausimą — meno sąlygiškumo klausimą.

[sivaizduojama situacija (kaip ir daikto imitacija) yra sąlygiškai susijusi su valdomomis emocijomis. Sąlygiškas ryšys pasireiškia tuo, kad emocijas sukelia emociogeniško (savaime, be asociacijų sužadinančio emocijas) objekto atvaizdas, nepriklausomai nuo to, ar pastarasis (t. y. atvaizdas) pats savaimė yra emociogeniškas reiškinys, ar ne. Vadinas, išgalvotų situacijų valdoma emocija tampa sąlygiška, kai ji orientuojama į tokį vaizduotės produktą, kuris pats gali būti ir neemociogeniškas.

Kad ir kokia intensyvi būtų sąlygiška emocija, ji betarpiškai nei skatina, nei slopina subjekto fizinio aktyvumo, nukreipto į emociogenišką objektą, nes to objekto konkrečioje situacijoje nėra. Ji stimuliuoja tik vaizduotę ir mąstymą, orientuodama juos į išgalvotą situaciją, kurios fiktyvumu neabejojama. Kadangi išgalvota situacija galų gale reprezentuoja (atstovauja, nurodo) emociogeniškus tikrovės reiškinius, emociniai vertinimai (kuriuos ta situacija sužadina) nelieka grynu psichinių sugebėjimų „žaidimu“, bet, tarpininkaujant vaizduotei ir mąstymui (tik su jų pagalba ir suvokiama reprezentacija), taikomi ir tiems tikrovės reiškiniams.

Į santykį tarp išgalvotos situacijos (kuri savaimė gali būti ir neemociogeniška) ir jos sąlygiškai sukeltos (kiek ji reprezentuoja realią situaciją) emocijos galima žiūrėti kaip į išreiškiančiojo ir išreiškiamojo santykį, kurį aprašo ženklų teorija.

5. Vaizduotės produktai, išreiškdami emocijas, patys yra reikalingi materialios išraiškos, kuri būna taip pat emociogeniška arba neemociogeniška. Materiali išraiška reprezentuoja vaizduotės produktus, o su ja susijusios emocijos yra sąlygiškos, jei pastarosios priklauso tik nuo re-

⁶ История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли, т. II, М., 1964, стр. 267.

⁷ Kitais požiūriais prie jos žymiai priartėja estetinė distancijos teorija ir L. Vygotskio meno kūrinio sudvejinto suvokimo koncepcija (Л. С. Выготский, Психология искусства, М., 1965).

prezentuojamo vaizduotės produkto emociogeniškumo⁸. Sąlygiškumas jas atskiria nuo išraiškos priemonių (garsų, spalvų, linijų ir pan.) betarpiškai sukeliama emocinių efektų.

Vaizduotės produktų ir materialios išraiškos sukeltos sąlygiškos emocijos priklauso skirtingoms ženklų sistemos struktūrinėms pakopoms, todėl, norėdami aprašyti ženklų sistema išreiškiamą emocinę struktūrą, turime atskleisti visą ženklų sistemos struktūrinę hierarchiją.

Tyrimo supaprastinimo sumetimais čia apsiribojame gana bendru klausimu: kas apsprendžia ženklų sistema išreiškiamą emocinę struktūrą, kitaip sakant, kaip organizuojami išraiškos elementai, kad jie perduotų emocinę informaciją?

6. Emocinė struktūra priklauso nuo dvejopų apribojimų: *ekstrasemiotinių* ir *semiotinių*. Iš daugelio ekstrasemiotinių apribojimų (socialinių, psichologinių, fiziologinių ir kt.), sąlygojančių bet kokios komunikabilios struktūros organizavimą, čia pasitenkinsime nurodę emociogeniškus objektus ir emocinių procesų dėsningumus, kurie betarpiškiausiai apsprendžia emocinę ženklų sistemos struktūrą.

Emociogeniški objektai skiriasi poveikio intensyvumu ir kokybe, t. y. subjektui jie daro įvairaus stiprumo teigiamą arba neigiamą poveikį. Sinchroniškas ir diachroniškas (vienalaikis ir daugialaikis) įvairaus aktyvumo ir kokybės objektų kitimas (arba subjekto ryšių su objektais kitimas) atitinkamai atsispindi emocinio proceso dinamikoje, nepriklausomai nuo to, ar poveikis subjektui yra tiesioginis, ar tarpininkaujamas vaizduotės produktų.

Emociniai procesai turi savo normines dinamikos, intensyvumo, atskirų emocijų konfliktiškų susidūrimų, dominavimo ar priklausomumo ypatybes, be kurių neįmanoma įsivaizduoti jokios emocinės struktūros, išreikštos ženklų sistemomis. Tos ypatybės atsispindi vaizduotės produktuose, perduodančiuose emocinę informaciją. Pavyzdžiui, meno kūrinio ekspozicija, dėstymas, kulminacija ir atomazga, visų pirma, rodo emocinės dinamikos etapus, apsprendžiančius viso meno kūrinio struktūrinę vienybę. Tiems etapams išreikšti panaudojami literatūriniai siužetai, veiksmai, dramatiniai konfliktai, muzikinės melodijos, statiški atvaizdai ir panašios vaizdinės struktūros. O išreiškiamą tiek, kiek emocinės dinamikos normos atsispindi vaizdinių struktūrų organizacijoje.

⁸ Materialios išraiškos elementai gali reprezentuoti ne tik kūrybinės vaizduotės produktus, bet ir atsitiktinius emociogeniškus objektus (pvz., garsas gali priminti pažįstamo žmogaus balsą, figūra — atsitiktinai pastebėtą daiktą ir pan.).

Kad tam tikra kūrinio vaizdinė mikrostruktūra (įvykis, situacija ir pan.) galėtų sukelti kulminacinį efektą, jai nepakanka reprezentuoti ypač emociogeniškus tikrovės reiškinius; kartu ji turi užimti atitinkamą vietą kitų vaizdų struktūroje (makrostruktūroje). Jei tą pačią mikrostruktūrą perkelsime iš kulminacinės padėties į ekspozicinę, vaizdinės informacijos nuostolių nepatirsime, nors tos struktūros emocinė funkcija žymiai pasikeis: ji nesukels tokio efekto, kokį sukeldavo, būdama kulminacinėje padėtyje (t. y. po tam tikro emocinio suvokėjo nusiteikimo, „pasiruošimo“).

Cia mes palietėme tik emocinę dinamiką. Vaizdinėse meno kūrinio struktūrose panašiai atsispindi ir prieštaringų jausmų susidūrimai, jų kova, emocijų dominavimas ar priklausomumas.

7. Iš vienos pusės, emocinių procesų dėsningumai apriboja vaizdines ir logines struktūras, bet, iš antros — vaizdinės ir loginės struktūros pačios yra emocinės struktūros organizavimo (tuo pačiu ir apribojimo) priemonės. Pastarąsias galima priskirti prie išorinių semiotinių apribojimų, nes emocinių struktūrų atžvilgiu jos atlieka sintaktinių elementų funkcijas.

Skirtingą informaciją akumuliuojančias struktūras galima atriboti vieną nuo kitos ten, kur susilpnėja vienu ir sustiprėja kitų psichinių mechanizmų kontrolė (valdymas). Skirtingi mechanizmai kontroliuoja, remdamiesi skirtingais kriterijais: vaizdinė kontrolė remiasi konkretumo, akivaizdumo, loginė — teisingumo, emocinė — įspūdžio (efekto, poveikio) kriterijais. Vienu valdymo mechanizmų dominavimas kartais gana žymiai apriboja kitų mechanizmų valdymą. Kai sakome, kad vaizdinės ir loginės struktūros yra emocinių struktūrų organizavimo priemonės (sintaktiniai elementai), mes tuo pačiu pripažįstame dominuojantį emocinių mechanizmų vaidmenį meno kūrinio organizavimo ir suvokimo procesuose. Nors, antra vertus, tas dominavimas visada išlieka mąstymo „leistose“ ribose.

Emocijų sąlygiškumas rodo, kad patys emociniai mechanizmai patiria netiesioginę mąstymo mechanizmų kontrolę (per vaizduotės produktus). Vadinasi, emocinį dominavimą reikia suprasti kaip daugiau ar mažiau sąmonės „aprobuotą“ (t. y. iki tam tikro laipsnio sąlygišką) dominavimą. Net tada, kai tokio „aprobavimo“ faktiškai nėra, adresatas elgiasi taip, tarsi emocijų dominavimas būtų autoriaus sąmoningai numatytas (suvokiamas kaip autoriaus noras išreikšti tam tikras emocijas).

Žinoma, vaizdinių ir loginių mikrostruktūrų jungimo taisyklių (sintaktinių taisyklių) nepakanka konkrečioms emocinėms struktūroms or-

ganizuoti (komunikaciniu požiūriu — emocinei informacijai perduoti), kaip vien kalbos taisyklių žinojimo nepakanka mokslinėms studijoms parašyti. Emocinė struktūra turi gauti vidinius semiotinius apribojimus. Kitaip sakant, meno kūrinys turi perduoti ne emocinę informaciją apskritai (tokios informacijos iš viso nėra), o apibrėžto turinio emocijas, su konkrečiais faktais, reiškiniais, įvykiais susijusius pergyvenimus.

Vidinius semiotinius apribojimus sąlygoja realių situacijų sukelti pergyvenimai, emocinis patyrimas, kūrėją jaudinančios problemos ir pan. Tie faktoriai stimuliuoja meninę kūrybą ir netiesiogiai atsispindi jos rezultatuose.

Meno kūrinio emocinė struktūra tiesiogiai neišreiškia kūrybos procesą stimuliuojančių emocijų, dėl to adresato jos ir nepergyvenamos. Tačiau tai nereiškia, kad nuo jų visiškai nepriklauso emocinė struktūra. Tam, kad suvoktume situacinio pergyvenimo poveikį sąlygiškai emociinei struktūrai, reikia žinoti realią situaciją, kurioje menininkas kuria, ir kūrybos rezultatą. Kad adresatas pergyventų tokią pat situacinę emociją, jam reikia turėti patyrimą, visiškai analogišką kūrėjo patyrimui.

8. Apibendrinami galime padaryti tokias išvadas: 1) su ženklų sistemų pagalba perduodama emocinė informacija kokybiškai skiriasi nuo signalų perduodamos informacijos; 2) su menine išraiška susijusios emocijos nėra vien jos akompanimentas, bet ir organizuota struktūra; 3) meno kūrinio emocinę struktūrą galima aprašyti pagal semiotines taisykles.